

HORVÁTH ATTILA:

VITÁK A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN AZ OROSZ ABSZOLUTIZMUS KÉRDÉSEIRŐL

I.

A szovjet történetírásban 1968–71. között érdekes és jelentős vita folyt az orosz abszolútizmus kérdéseiről. A vitát az Isztorija SzSzSzR 1968/2. számában a történettudományok doktora *A. Ja. Avreh* nyitotta meg.¹

Avreh vitaindítója

A szerző határozottan fellép a marxista történészek „első generációjában”, majd az 1940–50-es évek történetírásában elterjedt ún. egyensúly-elmélet ellen. Ebben az időben ugyanis gyakran alkalmazták a Marx és Engels által a nyugat-európai abszolútizmusok sajátosságaként kimutatott, a régi feudális, és a születő tőkés termelési viszonyok között fennálló egyensúly tételét Oroszországra. A cikk elején rövid áttekintést kapunk a korábbi munkákról, amelyek többnyire ezt a tételt alkalmazzák (82–87.).

Avreh az abszolútizmus lényegének megragadására Lenin egy gondolatát használja fel: „... a 17. századi orosz önkényuralom a maga bojár dumájával és bojár arisztokráciájával nem hasonlít a 18. század önkényuralmára, amikor már megjelent a bürokrácia, kialakultak a tisztviselő rendek... és mindkettőtől élesen különbözik a 19. század önkényuralma, amely kénytelen volt „felülről” felszabadítani a parasztokat, tönkretéve őket, szabaddá téve az utat a kapitalizmus előtt, alkalmazva a burzsoázia helyi képviselői intézményeinek elvét. A 20. században a félf feudális, félpatriarchális önkényuralomnak ez az utolsó formája is anakronizmussá vált.”²

A kulcskérdés az, hogy *miért különbözik élesen* a 19. század a 17–18. századtól. A válasz Avreh szerint: mert utat nyit a kapitalizmusnak. Ebből kiindulva a szerző a következő *definíciót* ajánlja: „Az abszolútizmus — olyan feudális monarchia, amelyre az jellemző, hogy belső természetének erejéből képes burzsoá monarchia felé fejlődni, és abba fordulni.” (88.)

A kérdés lényegét Avreh abban látja, hogy vajon miért éppen a feudális abszolútizmus „nem tudott más úton haladni?”. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az abszolútizmusok egész sora fordult át polgári monarchiába: a német, a japán császárság, az olasz királyság. A szerző e kérdésben

egyesen kapcsolatot tételez föl az alapan lezajlott mélyreható változás és a politikai rendszer, a kormányzás formája között.

Avreh igyekszik föltárni azokat az okokat, amelyek az abszolutizmus politikájában megjelenítettek bizonyos polgári elemeket. A szerző leszögezi, hogy ilyen jegyek nagyon is lehetségesek a késő feudális periódusban, a polgárság osztályá szerveződése előtt is. Lenin utalt arra, hogy az orosz történelem újkorát a 17. századtól az országos piac kialakulása jelzi. „Minthogy pedig ennek a folyamatnak a vezetői és urai a kapitalista kereskedők voltak, a nemzeti kötelékek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelékek megteremtése.”³ — írja Lenin.

Az idézet értelmezésének alapja a „kötelék” (szvjaz) szó magyarázatában rejlik. Avreh szerint, ha a kupecet polgárnak, a nemzeti köteléket burzsoá köteléknek tekintjük, ezt abban az értelemben tehetjük, hogy ezek a *későbbi* burzsoá rend *feltételei*. A „polgári kötelék” kifejezés a szerző szerint messze nem azonos a „polgári viszonyok” kifejezéssel. (91–92.)

Avreh megállapítja, hogy a „nemzeti-burzsoá kapcsolatoknak” e közös gyökeréből nő ki az abszolutizmus és a kapitalizmus is”. (92.) A két folyamat nem mindig egyidejű: Franciaországban az volt, Oroszországban nem. Ebben az eltérésben látja a cikkíró a nemzeti sajátosságok kifejeződését. A sajátosság abban áll, hogy az abszolutizmus hamarabb alakul ki, mint a kapitalizmus. Az abszolutizmus nem más, mint a burzsoá viszonyok *politikai* kifejezése, de létrejöttéhez nem szükséges, hogy a burzsoá viszonyok valamennyi feltétele teljesen kifejlődjék. Így arra a következtetésre jutunk, hogy egyes országokban az abszolutizmus is a kapitalizmus feltételévé válik, sőt, „ilyen értelemben az abszolút monarchia nem más, mint a burzsoá állam prototípusa” (uo.). E tétel bizonyítására Avreh kifejti, hogy az abszolút állam már magában hordozza a modern polgári állam funkcióit, fellép a teljes önkény ellen, s a törvényesség alapjára helyezkedik. A bürokrácia plutokratikus, és a születő polgárság érdekeinek első kifejezője. (93–95.) Avreh felhívja a figyelmet arra, hogy az állam, az uralkodó osztály érdekein kívül össznemzeti érdekeket is kifejezett (külveszély elhárítása, a termelőerők fejlődésének biztosítása). E célok megvalósításában a „centralizációt és az abszolutizmust a feudálisok elleni harcban a városiak és a parasztok is támogatták, vagyis ezek az osztályok és rendek is felsorakoztak a cár mögött, s az abszolutizmus szociális támaszának bizonyultak. (90–91.)

A szerző megállapítja, hogy az abszolutizmus a fentiek ellenére mindig *feudális* jellegű volt, s fenntartotta a nemességet, amely „forrása és ön-

újratermelésének eszköze volt”. A nemesség védő politika két fő támasza a kamarilla és a *jobbágyság* intézménye. (98–99.)

Cikke befejező részében Avreh kifejti, hogy az abszolút állam – szelőségesen nagy hatalomra téve szert – segítette ugyan az ország gazdasági fejlődését, de szerepe a gazdaságfejlődés irányát tekintve *rendkívül negatív*, tekintettel arra, hogy Oroszországot a fejlődés „porosz útjára” vitte. (98.)⁴

A társadalmi-gazdasági fejlődés, a polgárság gyengésege adott alapot a cári abszolútizmus tartósságához. Az abszolútizmus viszont a tőkés fejlődés porosz útján konzerválta az elmaradottságot, s a népek börtönévé tette Oroszországot – fejezi be vitaindító cikkét. Avreh. (104.)

Csisztozvonov cikke

A vitában fontos szerepet kapott A.N.Csisztozvonovnak a Voproszi Isztorii című folyóiratban 1968. májusában megjelent írása⁵. A szerző nemcsak az orosz abszolútizmus vizsgálatát tűzi ki célul, hanem bizonyos általános törvényszerűségeket kíván föltárni, s ezekkel összevetni hazája fejlődését. Az abszolútizmus kialakulásáról megállapítja: „a nemzeti centralizált, majd abszolút államok létrejötte komplex történelmi esemény volt, amely a feudális társadalom alapja fejlődésének egy meghatározott szakaszán ment végbe”. (58.)

Angliában és Franciaországban tanúi vagyunk annak, hogy a 15. század súlyos válsága után a feudalizmus keretein belül egy születő, és lassan növekvő gazdasági erő, a városi polgárság (gorozsan) közreműködésével létrejön a centralizált állam, majd a királyi hatalom bizonyos önállóságra tesz szert, s a 16. század második felétől abszolúttá válik. (51–52.)

(Spanyolországban a helyi sajátosságok a 16. század végére „megfojtják a kapitalista csirákat”, így a spanyol abszolút állam csak külsőre hasonlít a nyugat-európai abszolútizmusokra. (53.)

Egészen másként áll a helyzet Közép-Európa két nagy államában, Ausztriában és Poroszországban. Mindkét országban rendkívül erős abszolútizmus jött létre, amely „durva, despotikus formát” öltött.

Ezen a területen, akárcsak *Oroszországban* az abszolútizmus nem a spontán gazdasági-társadalmi progresszióból nőtt ki, mert itt a „polgárság tengődése, és a 16–17. századtól a második jobbágyság intézménynek megszületése és megerősödése volt a jellemző. Ez gazdasági jelenség, ami nem volt egyéb, mint a fejlettebb Nyugat „kihívására” adott válasz.” (54.)

Oroszországgal kapcsolatban a szerző hangsúlyozza az ország nagyfo-

kü *elmaradottságát*, a naturálgazdálkodás és a robotmunka uralmát, az egyre súlyosabb személyes függést. Ilyen alapon a 17. századra „létrejött egy olyan abszolutista rendszer, amely már születése pillanatától „jobbágyi” volt”. (56.)

Cikke befejező részében Csisztozvonov az abszolutizmusok *két típusát* különbözteti meg. Az *első* – az angol és a francia – „abszolutizmus a szó szokásos értelmében”. Jellemzője az, hogy a feudális nemesség mellett a király időnként a születő és osztályá alakuló polgárságra is támaszkodik. (59–60.) A *második* típus a „kormányzás abszolutista formájának” tekintendő, amelynek létrejöttét bonyolult folyamatok jellemzik. Ezek közül kiemelkedik, hogy a *kapitalizmus genezisével* egyidejűen új Európa jön létre, amely már nem egyszerűen az államok sokasága, hanem a kialakuló világpiac révén *államrendszerré* válik, s mint ilyen gyakorol hatást a második típus országaira. Ezek az országok – pl. Oroszország I. Péter idején – beilleszkednek ebbe az új rendszerbe, s a felvetődő problémákra olyan sajátos válaszokat adnak, mint amilyen a második jobbágyság, a kényszermunkán alapuló manufaktúra és a nyugati kormányzási formák adaptálása. E második típus országait egy lényegi jegyük alapján Csisztozvonov (Lenin után) „*jobbágyi-abszolutizmusnak*” nevezi. (60–61.)

Csisztizvonov az oroszországi fejlődést meglehetősen sajátosnak tartja. Aláhúzza, hogy az abszolutizmusok létrejöttében van *szintetizáló* momentum, s ez a „széles értelemben vett kapitalizmus genezise”. (61.) Így a feudalizmus *összeurópai* bomlása és a kapitalizmus *világméretű* megszületése hozta az abszolutizmust, ami Oroszországban külsőleg ugyan hasonlított a nyugat-európaira, de erősen jobbágyi jelleget öltött. (60–62.)

II.

Avreh és Csisztozvonov közel egyidőben megjelent cikkeit egyre-másra követték az ISzSzSzR hasábjain a velük vitázó, nézeteiket támadó vagy kiegészítő írások.⁶

Az abszolutizmus definíciója, jogi-formai problémák

A vitában résztvevők közül kevesen vállalkoztak arra, hogy tartalmi szempontból definiálják az abszolutizmust. Annak megállapításán túl, hogy osztályjellegét tekintve feudális államforma, közelebbi meghatározásra nem került sor. Avreh szerint az abszolutizmus körüli probléma gyökere éppen

abban van, hogy teljes értékűnek fogadták el *tartalmi* szempontból Leninnek az abszolút állam *formai* jegyeire vonatkozó definícióját, „Az önkényuralom (abszolutizmus, korlátlan monarchia) olyan kormányforma, amelyben a legfelső hatalom teljesen és osztatlanul a cárt illeti meg. A cár adja ki a törvényeket, s nevezi ki a hivatalnokokat, ő szedi be és költi el a nép pénzét, anélkül, hogy a nép a legkisebb mértékben is részt venne a törvényhozáásban és az igazgatás ellenőrzésében”.⁷ Ennek alapján Avreh elutasította a jogi-formai vizsgálatot. (82.) Mint válaszcikkében kifejtette: nem azért tette ezt, mert nem tartja fontos körülménynek az állam formáját, hanem mert azt kellőképpen tisztázottnak látja. (54.)

Jogi-formai szempontból a fenti idézetben megfogalmazottakat végeredményben mindenki elfogadta. Hasonlóképpen egyetértés alakult ki akörül, hogy az abszolút állam *külső attribútumai* közé tartozik az állandó hadsereg, a rendőrség, a bürokrácia jelenléte, a szigorú hierarchikus rend, stb. (Vö.: pl. *Troickij* 142.)

Az abszolutizmus előzményeiről

Az előzmények vizsgálatában az egyik leglényegesebb problémának az mutatkozott, hogy Oroszországban volt-e rendi-képviselési monarchia, vagy sem? E kormányforma kimutatása nem jelent egyebet, mint annak bizonyítását, hogy Oroszország a 15–16. század folyamán hasonló fejlődési úton járt, mint Nyugat-Európa.

Sapiro cikkében kifejti, hogy az orosz állam III. Iván, majd III. Vaszilij korában vegyes, *arisztokratikus-önkényuralmi* jellegű volt, a kormányzásban jelentős szerepet játszott a bojár дума, amely a központosított hatalom legfelsőbb tanácskozó és végrehajtó testülete volt. A 16. században jelentkező feladatok megoldása (a kincstár megtöltése, ütőképes hadsereg kiállítása, a népmozgalmak fékmentartása) szükségessé tette, hogy a nagyfejedelmek a rendekre támaszkodva kormányozzanak. Ugyanakkor a kormányzás *rendi-képviselési motívumai* azzal a sajátossággal rendelkeztek, hogy a harmadik rend soha nem alakult ki. IV. Iván uralkodása idején az *opricsnyina politika* – amely nem volt más, mint féktelen terror által fönntartott diktatúra – szétverte a rendi-képviselési elemeket, de az abszolutizmus megerősödni még nem tudott, alapintézményei közül csak a rendőrség (az opricsnyikok preto-riánus gárdája) alakult ki. (71–73.)

Sapiróétól eltérő álláspontot fejt ki *Szaharov*, valamint *Davidovics* és *Pokrovszkij* közös cikke. Ezek a szerzők is a rendi-képviselési monarchia

megléte mellett foglalnak állást, de véleményük szerint ez éppen IV. Iván alatt jött létre. Szaharov szerint az opricsnyina a központosítás eszköze, s olyan rendi-képviseleti alapokat hoz létre, amelyeken majd kifejlődhet az abszolutizmus. (114–115.) Davidovics és Pokrovskij szerint a rendi-képviseleti alakulat IV. Iván alatt egyidejűleg korlátozta az uralkodót és szélesítette annak bázisát. Amikor a 17. században az áru-pénz viszonyok fejlődése hatására megindul a rendek bomlása, szabaddá válik az út az abszolutizmus létrejötté előtt. (61–62.)

Volkov szerint a 17. század legfőbb jelensége a nemzeti piac kialakulása, a feudalizmus bomlásnak indulása. E korszakban megjelenik a kereskedelmi tőke és kapcsolatba kerül az iparral, a föld áruvá válik, s megjelenik a munkaerőáru iránti igény. Az említett jelenségek okozta válságból – Péter fellépésével – az abszolutizmus mutatja meg a kivezető utat. (93–95.)

Más, a vitában résztvevő és fentebb nem idézett szerzők a rendi-képviseleti kormányzási forma kialakulását tagadják, de álláspontjukat érvekkel nem támasztják alá.

Az egyensúly problémája

A diskusszióban a legélesebb nézetkülönbség és vita az egyensúly kérdése körül bontakozott ki. Mint tudjuk, Marx és Engels véleménye szerint Nyugat-Európában a feudalizmus bomlásának és a tőkés viszonyok születésének egyensúlyi helyzetében jön létre az államhatalom viszonylagos önállósága, az abszolutizmus. A vitában résztvevők közül kereken senki sem mondta ki, hogy az abszolutizmus Oroszországban is ugyanilyen alapon jött volna létre, de számos szerző igyekezett bizonyítani, hogy a tőkés viszonyok kialakulása a 17. században Oroszországra is jellemző volt.

Davidovics és *Pokrovskij* véleménye szerint a 17–18. században lényegesen előrehaladt a városi polgárság osztályá szerveződése. A 17. században megindul a középkori rendek bomlása. „A születő burzsoázia kisajátítja a (külső és belső) forgalmi szférát”, s ez olymértékben meghatározóvá válik, hogy az abszolutizmus a polgárok követeléseit „nem tudja nem számításba venni”. (66.) Így – állapítják meg a szerzők – „a manufaktúra korszak történelmi szükségszerűsége kényszeríti a cárizmust, hogy számoljon a születő burzsoázia érdekeivel, engedményeket tegyen neki és kompromisszumot kössön vele”. „Az abszolutizmus politikájának ez az alapja és lényege”. (uo.)

Troickij burkoltan hitet tesz az egyensúly mellett. Cserepnynin, Druzsi-

nyin, Indova és mások véleményével egyetértésben kijelenti, hogy „a kapitalizmus születése, a burzsoázia formálódása folyamatának kezdete a 17. század eleje”. (140.) A szerző elismeri, hogy a polgárság 1861-ig igen kicsi és gyenge, ez azonban nem jelenti, hogy „ne lennének meg a maga követelései és ne harcolna a feudális uralkodó osztállyal”. (142.) Ezek olyan követelések, amelyek „meghatározó szerepet játszottak a rendi-képviselési monarchia abszolúttá válásában, és hatottak annak politikájára”. A szerző emlékeztet arra, hogy milyen harc folyt a védőtarifáért, a külföldi konkurrencia elleni fellépésért, a vámrendszer egységesítéséért. A polgárság részt vesz a zemszkij szoborok munkájában, szerepet vállal a honvédelemben és részese a városi felkeléseknek. (143.)

A születő tőkés viszonyokra adott válaszként értelmezi Troickij a jobbágyok röghözkötését, majd azt, hogy a jobbágyrendszer egyre hasonlóbba lesz a rabszolgasághoz (rabsztvo).

Volkov cikkének kulcsfogalma az „új államérdek”. Ezek a 17. században született új államérdekek szoros kapcsolatban vannak a *kapitalizmus genezisével*, az ország függetlenségének megőrzésével, illetve az expanzió biztosításával, s e körülmények között az uralkodó osztály hatalmának fenntartásával. (104.) A szerző megállapítja, hogy a 17. században az iparba behatoló kereskedelmi tőke segíti a manufaktúrák és az *ipari tőke* fejlődését. A polgárság nemcsak megerősödik, hanem rétegződésnek is indul. „Megkezdődött a burzsoázia (vagy Lenin meghatározását használva: a kereskedő-kapitalisták rendjének) formálódása” – írja a szerző. (94.)

Volkov érvelése csaknem teljesen megegyezik *Preobrazsenszkijével*. Mindkét szerző a 17. században kibontakozott „cselobitnaja-(beadvány) mozgalmat használja fel álláspontja bizonyítékaul. A kereskedők, a poszadok (váron kívüli kereskedői település) lakói, (de a köznemesség-dvorjansztvo) is gyakorta fordultak kollektív beadvánnyal az uralkodóhoz. A beadványok követelései a következőkben foglalhatók össze: legyen egységes az orosz piac, védjék meg az orosz kereskedőket a külföldiek konkurrenciájától, szűnjenek meg a feudális kereskedelmi privilégiumok. (Ld.: *Volkov*: 97–98., *Preobrazsenszkij*: 112–117.)

A városok élenjáró szerepének, a polgárság erősödésének kifejeződését látja *Volkov* a 17. század végén kelt, Avraamij igumen (apát) által kidolgozott programban. „Avraamij programja az első olyan dokumentum, amelyben tükröződnek a városiak érdekei, s a reform útja is megjelölt. Avraamij eszméit burzsoá eszméknek tekinthetjük”. (99.) *Preobrazsenszkij* is említést tesz Avraamij írásáról, hasonló értelemben. (115.)

Avreh válaszcikkében Avraamij citálására különösen erélyesen reagál: „Egy hétköznapi pap mind a 17., mind a 16. századra jellemző szokásos vallási-erkölcsi szentbeszédeit, amelyet már Pereszvetov is írt, koraburzoá ideológiának tartani nem lehet. Avraamij igumen az orosz Voltaire szerepében? Kíméljenek!” (66.) A szerző hangsúlyozza, hogy az „állam – abszolutista, abszolutizmus előtti vagy egyáltalán nem abszolút állam – elemi intézkedése a hazai kereskedelem védelme, ha csak nincs a bomlás és káosz állapotában. Ilyen intézkedés hozatalának a szó szoros értelmében síránkozó és megalázkodó kérése, a helyi hatalmasságok önkényeskedéseire való panaszkodás – ezek szolgálnak Preobrazsenszkij számára a feudálisok és a burzsoázia közötti egyensúly bizonyítékaiul”. (62.)

Szaharov, Pavlenko és *Sapiro* elveti az egyensúly elméletet. Az utóbbi megállapítja, hogy a *polgárság* még a 18. században is *rendkívül gyenge* volt, majd – Csisztozvonovval egyetértésben hangsúlyozza: „Az orosz abszolutizmus nem a polgárság erején, hanem gyengeségén alapult.” (82.)

Hasonló a véleménye *Szaharov*nak, aki amellett foglal állást, hogy a 17. században *semmiféle egyensúly* nem képzelhető el. (116.) Ugyanakkor elfogadja azt a nézetet, hogy a kapitalizmus csírái ugyan létrejöttek ebben a században, azonban inkább jellemezték a nemes-paraszt, mint a nemes-polgár viszonyt. Az iparos-kereskedő réteg csak a 18. század második felében erősödött meg, s a polgárság erejének igazi megjelenése csak a forradalmi-demokrata mozgalom időszakához kapcsolható. (116., 118.)

Pavlenko cikkében jelentős teret szentel az egyensúly elmélet kritikájának, és megállapítja, hogy bár a vitában senki sem vallotta magát nyíltan a régi és támadott tézis hívének, Davidovics, Pokrovszkij, Volkov és Troickij írásai mégsem egyebek, mint kísérletek az egyensúly elmélet megmentésére.

A szerző különös figyelmet fordít a *manufaktúrák* jellegének vizsgálatára. Megállapítja, hogy I. Péter jelentős kezdeményezéseket tett az ipar és a kereskedelem fejlesztésére. Ennek során kiderült azonban, hogy az ország *általános elmaradottsága*, a tőkehiány, az alacsony technikai színvonal miatt a manufaktúrák csak *feudális eszközök* igénybevételével rentábilisak. Ezért került sor arra, hogy a jobbágyok robotuk kisebb-nagyobb részét nemesi manufaktúrákban dolgozzák le, s feudális privilégiumokkal biztosítsanak piacot a termékek számára. Nyilvánvaló – állítja Pavlenko –, hogy az ilyesfajta ipar a polgárságot nem teszi olyan erőssé, hogy ellensúlyt képezzen vagy egyensúlyt alakítson ki a feudális uralkodó osztállyal (60–66.).

Az 1971-es *több napos vita* résztvevői közül többen, így pl. *Rindzunszkij* is csak a 19. századtól tartja lehetségesnek az egyensúlyt. *Zimin*

hangsúlyozta, hogy az orosz városok a 15–18. században rendkívül gyengék voltak. Hasonló állásponton volt *Szemjonov* és *Beljavszkij* professzor is. *Volobuev*, a Szovjetunió Története Intézetének igazgatója kijelentette: Oroszországban az abszolutizmus kialakulásakor és fennállásának nagy részében nem igazolható az egyensúlyt megléte. Az egyensúly-elmélet hívei fenntartották a cikkeikben kifejtett nézeteket, de *Pokrovskij* pl. kijelentette: „Davidovics és Pokrovskij cikke *nem védi* az egyensúly elméletet.” *Pavlenko* rámutatott arra, hogy ezt a nézetet csak pontatlan és torzított adatokkal, illetve belemagyarázásokkal lehet alátámasztani. *Avreh* szerint a vita bizonyította, hogy az egyensúly „nem a tényekből, nem konkrét anyagból, hanem citátumokból született”⁸

Osztályharc, osztályviszonyok

Mint láttuk, *Avreh* vitaindítójában hangot adott annak a nézetének, hogy a parasztság soha nem fordult az abszolutizmus ellen, hanem annak passzív szociális támasza volt.

Ezzel a nézettel lényegében egyet ért *Pavlenko*, amikor leszögezi: a parasztság soha nem az abszolutizmus és a cár ellen támad; az államforma megváltoztatása a parasztságnak nem célja. Ennek okát elsősorban a paraszti mozgalmak jól ismert korlátaiban keresi. A feudális kor orosz parasztságára jellemző a patriarchális jelleg, a nagyfokú tudatlanság, a hatalmas távolságokból adódó izoláltság. Mindezek az osztályharc elmaradott formáiban, gyenge eredményességében és a paraszti tömegek apolitikusságában jelennek meg. (70–71.)

Szaharov is úgy vélekedett, hogy a parasztság nem lép fel a cárizmus ellen, annak mégis ellensége annyiban, amennyiben egy *jobb* feudális rend megteremtése a célja. (116.)

Troickij, *Volkov* és *Preobrazsenszkij* e kérdésben elítéli *Avreh* és *Pavlenko* nézeteit. Az utóbbi így ír: „Elfogadva az ő nézeteiket, számos olyan kérdés születne, amely nem talál kielégítő válasza, illetve csak olyan válasz lenne lehetséges, amely összeegyeztethetetlen az antagonisztikus osztálytársadalmakban kialakult hatalom osztálytermészetével”. (109.) *Troickij* kiemeli: „Lenin nem véletlenül húzza alá, hogy az osztályharc, a nép kizsákmányolt részének harca a kizsákmányolók ellen végeredményben minden átalakulás sorsának a meghatározója”. (141.)

Avreh válaszcikkében élesen bírálja az osztályharc fogalmát frázisszerűen kezelőket, s érdekes ellentmondásra hívja fel a figyelmet. Kétségtelen,

hogy az osztályharc egyes szakaszait véres megtorlás követte, s az elnyomott osztályok helyzetének romlása következett be. Ha feltételezzük, hogy Oroszországban az osztályharc egyre erősödött, arra a marxizmus szempontjából teljesen képtelen következtetésre jutnánk; hogy „minél erősebben rázták és ingatták meg (az abszolutizmust és a jobbágyrendszert), az annál erősebbé vált. ... Az orosz abszolutizmus szilárdsága, hosszú fennállása, ázsiai szívóssága nem a paraszti és városi tömegek osztályharca erejének, hanem éppen fordítva, gyengeségének az eredménye”. (66–67.)

A vitacikkek szerzői alapvetően egyetértenek abban, hogy az abszolutizmus – tartalmát tekintve – *feudális formáció*.⁹ Sapiro foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy egy abszolút monarchiában hogyan valósul meg az uralkodó osztály hatalma. Megállapítja: az uralkodó osztály tagjai állanak a gazdasági intézmények élén, befolyásuk tükröződik a kormány összetételében, az uralkodó nevelésében és érvényesül a kamarillán keresztül. (76.) Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy az uralkodó osztály homogén massa.

Pavlenko cikke jelentős részét az uralkodó osztály *strukturáltságának* bemutatására szenteli. Az uralkodó osztály szerepét betöltő nemességet két nagy kategóriára lehet osztani; a nagybirtokosokra (bojár), valamint a közép- és kisbirtokosokra (dvorjanyin). A két rend között fennáll a gazdasági ellentét lehetősége, aminek az a magyarázata, hogy a nagybirtok kedvezőbb lehetőséget tud biztosítani a parasztnak. Így a dvorjansztvo érdekévé válik a parasztnak röghözkötetése. A 16–17. században éles harc bontakozik ki e probléma körül. Jelentős mozzanat, hogy a mégoly gyenge városiaknak is a nagybirtok a legfőbb ellenfelük, hiszen pl. a „fehér-szlobodák” 70 %-a egyházi vagy világi nagybirtokos kezén van. Az uralkodók hamar felismerték, hogy a hatalmukat korlátozó nagybirtokosok ellen támaszra találnak a köznemességben (szolgálónemesség). Így gyorsan létrejött az *érdekszövetség* az uralkodói hatalom és a város által támogatott dvorjansztvo között a bojárság ellen. Pavlenko szerint a köznemesség önkényuralkodóvá tette a cárt, biztosította hatalma korlátlanágát (a bojárak által választott Sujszkij hatalma például erősen korlátozott volt, hasonló szándék tükröződött Anna Ivanovna trónralépésekor – 1730 – vele aláíratott „Feltételek”-ben is), az uralkodó pedig védelmébe vette támogatóinak *gazdasági igényeit*, s 1649-re megvalósította a parasztnak jogi *röghözkötetését*. „Az abszolutizmus alapvető tevékenysége a dvorjansztvo érdekeinek védelme volt. Az abszolutizmus polgári politikája a nemesség érdekeinek alávetett melléktermék volt” – hangsúlyozza Pavlenko. A 18. századra létrejön az uralkodó osztály *konszolidációja*, amelynek háttere a dvorjansztvo érdekeinek győzelme (az önkény-

uralommal együtt) a bojárság fölött. E konszolidáció nyilvánul meg pl. a votcsina és pomesztye közötti különbség eltörlésében, a „Rangtáblázat” kiadásában. (64–73.)

Preobrazsenszkij így értékeli Pavlenko konstrukcióját: „Nem érdemes felnagyítani a poszad és a dvorjansztvo érdekeinek egybeesését, mint ahogy a nagybirtokos arisztokrácia és az egyszerű nemesi tömegek ellentétét sem”, hiszen ez utóbbi „ellentmondás nem antagonisztikus”. *Preobrazsenszkij* leszögezi, hogy „az abszolutizmus Oroszországban egészen bukásáig a nagybirtokokban találta meg szociális bázisát. (109–110.)

Troickij és *Volkov* is ezzel az állásponttal ért egyet. Az utóbbi a két nemesi rend alapvető érdekeinek megegyezésére hívja fel a figyelmet. (97.) *Troickij* hangsúlyozza: „az abszolút monarchia a gazdaságilag és politikailag különösen erős nemességre támaszkodott, amelynek ereje a jobbágyi *latifundiumokon* alapult”. (148.)

A külpolitikai faktor hatása

Mint láttuk, *Csisztozvonov* 1968-as cikke hangsúlyozta, hogy az orosz abszolutizmus történetének vizsgálata nem választható el az *összeurópai* folyamatok áttekintésétől, s az azok által gyakorolt hatások számításbavételétől.

Pavlova–Szilvanszkaja szerint az Európa és Ázsia határán fekvő Oroszországra mindkét „világ” hatást gyakorolt. A történész szerint az orosz állam alakulására nagy hatással volt a *mongol* hódítókkal folytatott harc. A 18. századra kialakuló nyugat-európai kapitalizmus negatív hatást gyakorolt Oroszországra: a nyugati minták és példák átvétele zsákutcába vezet. Ilyen zsákutca például a nagybirtokrendszer összekötése a jobbágysággal, a jobbágyok munkáján alapuló manufaktúrák – mindezek csak a feudalizmus erősödését hozzák magukkal. (83–85.)

Sapiro és *Pavlenko* mint az abszolutizmus kialakulásának és fejlődésének stimulálóját említi a külpolitikai tényezőt. Az utóbbi hozzáteszi azt is, hogy a győztes háborúk növelték a monarchia presztizsét. (74.)

Részletesen foglalkozik a külpolitikai tényezőkkel *Szaharov*. Álláspontja szűkebb területre épít, mint *Csisztozvonové*, mert azzal ellentétben csak az ország *konkrét* külpolitikai tevékenységét veszi figyelembe. A szerző szerint az abszolutizmusok létrejöttében nagy szerepe van az „ország függetlenségéért, az állami szuverenitásért, a nemzeti felszabadulásért folytatott harc szükségszerűségének.” Ebből a tételből kiindulva azt igyekezik bebizo-

nyítani, hogy az orosz abszolútizmus sem más, mint az ország külső ellenségtől való védelmének története.

Szaharov fellép az ellen a nézet ellen, hogy Oroszország külpolitikájának lényege expanzionista volt. Álláspontja szerint a domináns elem az ország határainak védelme, illetve megszilárdítása a mongolokkal, lengyelekkel, litvánokkal és svédekkel folytatott háborúban, valamint a gazdasági szuverenitás megőrzése. A cikkíró véleménye szerint a 16–17. században Anglia, Franciaország és Hollandia arra törekszik, hogy Oroszországot fölhasználja kereskedelmi céljaik megvalósítására. A hódítók és a külföldi kereskedők ellen folytatott harc sorakoztatja föl a nemességet és a városiakat a központi hatalom mögött.

Szaharov kiemeli, hogy az abszolutisztikus elemek először a *diplomáciai* életben jelennek meg, s ennek lehetünk tanúi a Poszolszkij Prikaz tevékenységében is. A szerző I. Péter korát tartja az abszolutista külpolitika csúcának, amikor – az ország függetlenségének és határainak biztosításával – Oroszország *impérium* lesz, a cárt imperatorrá kiáltják ki. (120–126.)

Az orosz fejlődésről vallott nézetek

Az abszolutizmus kérdéseiről folytatott vita háttérében az a régi probléma húzódik meg, hogy vajon Oroszország a nyugat-európai úton, vagy attól eltérően, sajátosan fejlődött-e. Egyes szerzők amellet foglalnak állást, hogy az orosz abszolútizmus – a korábbi rendi-képviseleti állam továbbfejlődéseként – *hasonló módon*, hasonló körülmények és hatások alatt jött létre, mint a nyugat-európaiak.

Ezt az álláspontot a legvilágosabban *Davidovics* és *Pokrovszkij* közös írása tolmácsolja. „Nem helyes az orosz abszolútizmust szembeállítani a nyugat-európaival. Oroszországban az abszolútizmus erőteljes merkantilista politikát folytatott, védte az ipart, a centralizációt szolgálta. Ugyanakkor jól kell látni specifikus vonásait is. Ilyenek: a jobbgység fenntartása, az obszcina léte. Ezek azonban nem adnak alapot arra, hogy az orosz abszolútizmust, mint a klasszikustól alapjaiban eltérő valamit tekintsük.” (62.)

Troickij hangsúlyozza, hogy a 17. században Oroszországban is megindul a kapitalizmus kibontakozása, és az erősödő polgárság hatására lép az ország az abszolútizmus útjára. (140.) Lényegében hasonló álláspontot fejt ki *Szaharov* (111.), és az 1971-es vitában *Cserepnjin* is.¹⁰

Oroszország fejlődését vizsgálva *Pavlova-Sziljanszkaja* érdekes megállapításra jutott. Véleménye szerint az ország evolúciós vonala egyáltalán

nem hasonlít Nyugat-Európára, sokkal inkább lehetne *ázsiai* típusú *despotizmusnak* nevezni. Abszolutizmusnak — mint a nemesség és polgárság harcából születő formációnak csak a krími háború után lehet tekinteni. A korlátlan, központosított monarchia a mongol hódítókkal folytatott harcban, az obszcina, a naturálgazdálkodás, a patriarchális falu, a földmagántulajdon hiánya alapján jött létre, és megerősödött a szolgálati-birtok szisztéma és a második jobbágyság elterjedésével. A különbség tehát a sajátos, a nyugat-európaiktól eltérő *agrárrendszerben* van, ez a rendszer azonban nagy hasonlóságot mutat a *törökországival*. (78–83.)

Troickij és *Szaharov* élesen elítélték azt a nézetet, hogy Oroszország despotizmus lett volna, s hangsúlyozták, hogy „Oroszországot törvények alapján intézmények kormányozzák” (*Troickij*: 147.), s hogy a Stuartok Angliájában, vagy a Napkirály államában is voltak kegyetlenkedések illetve terrorisztikus intézkedések, mégsem jut senkinek sem az eszébe, hogy ez országokat despotikusnak tartsa. (*Szaharov*: 119.)

A szerzők jelentős része szerint Oroszország fejlődése legalábbis több ponton különbözik a nyugat-európaiktól, mint amennyiben hasonlít hozzá. Szinte valamennyien kiemelik, hogy az orosz abszolutizmus megítélésében döntő szerepet kell kapnia a *jobbágyság* hosszú fennállásának.

Csisztozvonov például hangsúlyozza, hogy a privilegizált árutermelés, a jobbági manufaktúrák és a jobbágyság intézményének fennállása közepette egészen *más lényegű* abszolutizmusnak kell kialakulnia, mint a tőkés fejlődés útjára lépett Angliában és Franciaországban. (ISzSzSzR, 51.)

„Jellege szerint — írja *Volkov* — a 18. században közelebb állt a monarchiák azon típusához, amelyek Marx meghatározása szerint csak külső hasonlatosságot mutattak az európai abszolutizmusokhoz, és inkább a kormányzás ázsiai formáihoz lehet sorolni őket”. (104.)

Sapiro kiemeli, hogy csak a Nyugat-Európában, az egyensúly helyzetében létrejött abszolutizmusokat lehet haladónak tekinteni, az oroszokat csak a jobbágyságon keresztül, vagyis rendkívül *negatívan* lehet megítélni. (82.)

Az 1971-es *intézeti vitában* többen, — így *Beljavszkij*, *Tarnovszkij* és *Milov* — kiálltak a sajátos fejlődés teóriája mellett.¹¹

A vitát *nem zárta le* a szerkesztőségi összefoglaló. Így bizonyos értelemben a vita összegzésének P. V. Volobujevnek, a SZU Története Intézet igazgatójának az 1971-es ülésen elmondott zárszava tekinthető.

E zárászó *leglényegesebb* gondolata, „hogy az orosz abszolutizmus

minden sajátosságával együtt a világ fejlődésének általános vonalába illeszkedik. ... A 17. század Európája az abszolutizmus Európája”.

Az igazgató – gyakorlatilag Csisztozvonov elméletével egyetértve – hangsúlyozta, hogy a 17.–18. századi Oroszország nem szakítható el a kapitalizmus nyugat-európai kialakulásától, ilyen és csak ilyen értelemben beszélhetünk arról, hogy az orosz abszolutizmus létrejöttének legfőbb oka a kapitalizmus genezise.¹²

Jegyzetek

1. A. Ja. Avreh: Az orosz abszolutizmus és a kapitalizmus oroszországi megerősödésében játszott szerepe. Isztorija SzSzSZR, 1968. 2. (A vitacikkre a további hivatkozást ld. a szövegben.)
2. Lenin Összes Művei, 2. kiadás, 17. kötet, Kossuth, 1972. 323–324.
3. uo. 1. kötet, 266–267.
4. Meg kell jegyeznünk – ez Avreh cikkéből nem derül ki világosan –, hogy az orosz abszolutizmus nem pusztán gonoszságból vezette a „rosszabb” porosz útra az országot, hanem az objektív lehetőségek, a történelmi fejlődés, geopolitikai, népességi stb. viszonyok összessége eredményezte a kapitalizmus fejlődésének ezt az útját.
5. A. N. Csisztozvonov: Az abszolutizmus keletkezése problémájának néhány aspektusa. Voproszű Isztorii, 1968. 5. (További hivatkozás a szövegben!)
6. Pavlova–Szilvanszkaja: Az orosz abszolutizmus sajátosságainak kérdéséhez, ISzSzSZR, 1968. 4.
Sapiro: Az oroszországi abszolutizmusról. ISzSzSZR, 1968. 5.
Davidovics–Pokrovskij: Az orosz abszolutizmus osztály lényegéről és szakaszairól. ISzSzSZR, 1969. 1.
Troickij: Az orosz abszolutizmus történetének néhány kérdéséről. ISzSzSZR, 1969. 2.
Volkov: Az orosz abszolutizmus létrejöttéről. ISzSzSZR, 1970. 1.
Pavlenko: Az orosz abszolutizmus genezisének kérdéséhez. ISzSzSZR. 1970. 4.
A. N. Szaharov: Az orosz abszolutizmus formálódásának történelmi tényezői, ISzSzSZR. 1971. 1.
Preobrazsenszkij: Az orosz abszolutizmus genezise kezdeti szakaszának néhány vitás kérdéséről. ISzSzSZR. 1971. 2.
Csisztozvonov: Az orosz abszolutizmus vitájához. ISzSzSZR. 1971. 3.
Avreh: Az elveszett egyensúly. ISzSzSZR, 1971. 4.
7. LÖM. 4. kötet, 257.
8. A vitát ismerteti: Rahmatullin: Az orosz abszolutizmus vitájához. ISzSzSZR. 1972. 4.
9. Vö.: Avreh: vitaindító 89., válasz 73.; Troickij: 149.; Preobrazsenszkij: 110.; Csisztozvonov: VI. 62. stb.
10. Rahmatullin: i.c. 76.
11. uo. 71–72.; 76–77.; 84.
12. uo. 86–88.